

ČASOPIS ZA KULTURU HRVATSKOGA KNJIŽEVNOG JEZIKA
IZDAJE HRVATSKO FILOLOŠKO DRUŠTVO
GOD. 38, BR. 4, 97-128, ZAGREB, TRAVANJ 1991.

MJESTO I ZNAČENJE KUŠAROVE KNJIGE
NAUKA O PRAVOPISU JEZIKA HRVACKOGA ILI SRPSKOGA
(FONETIČKOM ILI ETIMOLOGIJSKOM)

Zlatko Vince

I.

Marcel Kušar istaknuo se jezičnopovijesnim, gramatičkim, dijalektološkim, pravopisnim, leksikografskim i kulturnohistorijskim radom i u svakom području ostavio trajnijih rezultata.

Prije nešto više od stotinu godina objavio je djelce *Nauka o pravopisu jezika hrvackoga ili srpskoga (fonetičkom ili etimologijskom)* ... za učeničku i privatnu potrebu (Dubrovnik, 1889). To je bilo prvo u ono vrijeme sustavno pisano djelo u našem fonološkom odnosno morfonološkom pravopisu te je bilo poticajem za kasnije priloge, slične među ostalima i Ivanu Brozu za njegov *Hrvatski pravopis*, što autor i sâm ističe u predgovoru.¹

Prije no što progovorimo o Kušarovoj knjizi, ukratko ćemo se osvrnuti na pravopisne prilike sedamdesetih i osamdesetih godina. Da učini kraj pravopisnom šarenilu u hrvatskom školstvu, sastala se godine 1877. u Zagrebu komisija stručnjaka pod predsjedanjem Adolfa Vebera Tkalčevića. Zadržavši »etimologijski« način pisanja, propisala je i druga pravopisna rješenja², ali nije uspjela izdati pravopis s potankim obrazloženjima i pravopisnim rječnikom. To je ostavila za budućnost.

Čini se da je Armin Pavić uspio odgađanjem pripremiti teren drugačijim pravopisnim shvaćanjima od onih koje je zastupao voda Zagrebačke filološke škole. Sve se više javlja težnja da se prednost daje fonološkom ili – kako se tada govorilo – fonetskom načinu pisanja, pogotovu i stoga što je Karadžićev pravopis uspio službeno prodrijeti, četiri godine nakon njegove smrti, i u Srbiju. I u Hrvatskoj se javljaju

¹ Ivan Broz veli u predgovoru svoga *Hrvatskoga pravopisa*, Zagreb, 1883: »... priznajem, da bez njegove (tj. Kušarove, Z. V.) knjige ne bi u koječemu bila moja knjiga onakova kao što jest«, str. III.

² Mirko Petravić, Jedna značajna obljetnica, *Jezik*, 1, 1952/53, br. 5, str. 156–160.

pristaše fonološkoga načina pisanja, osobito otkako je 1878–1880. tiskana prva knjiga velikoga Akademijina *Rječnika* pod Daničićevim uredništvom. Sama je Akademija u svojim publikacijama dopuštala različite pravopise, tako da se u jednoj te istoj knjizi može naći nekoliko različitih pravopisnih uzusa.

Pero Budmani objavio je već 1867. svoju *Gramatiku jezika srpskohrvatskoga (iirskoga)* pisanu talijanskim jezikom i izdanu u Beču, koja je u tekstu primjerâ upotrebljavala fonološki način pisanja. Godine 1886. izdaje Matica hrvatska Ivanu Brozu knjigu *Crtice iz hrvatske književnosti* fonološkim pravopisom, a tim su pravopisom izdavane knjige i mnogim drugim piscima. Tri godine nakon izlaska Brozova djela, godine 1889. piše o toj temi Maretić u *Viencu*, pa u uvodu svoga članka izričito tvrdi kako je vlada odlučila »u školske knjige uvesti fonetički pravopis umjesto dosadašnjega etimologičkoga«, a hrvatsku književnost u budućnosti čeka velika reforma, koja neće dirnuti u njezinu unutarnju vrijednost ili stil, ali »spoljašni oblik biće za cijelo za 10–20 ili nešto više godina posve drugačiji nego li je danas«.³

O prednostima ili nedostacima fonološkoga i morfonološkoga pravopisa raspravlja se u to doba i na širem planu. Poznati muzikolog Franjo Kuhač izdao je godine 1889. knjižicu *O hrvatskom ili srpskom pravopisu na temelju glazbene eufonije*, dakle iste godine kada se pojavljuje i Kušarova knjiga o pravopisu fonološkom i morfonološkom. Kuhač napominje kako je u novije doba nastao u nas »Hrvata znamenit pokret i veliko natezanje na polju našega pravopisa«. Piše svoju knjižicu zato jer bi mogla biti od interesa za zemaljsku vladu i po želji svojih prijatelja. Analizirajući spomenutu Kuhačevu knjižicu, V. Anić konstatira kako su »ukupna nastojanja Franje Kuhača na jeziku u duhu svoga vremena i mnogo pomažu rekonstrukciji tadašnje duhovne atmosfere. U njegovu radu ima mnogo rano i dobro uočenih problema, koji su i danas predmet obrade, iako je Kuhač pokušajima da ih pojedinačno riješi udario mnogu krivu tipku«.⁴ O istoj temi raspravlja i M. Delić⁵. U takvu ozračju široka zanimanja za izbor fonološkog ili morfonološkog pravopisa temeljiti i objektivni Marcel Kušar daje svoj prilog rješenoj tada aktualnoga problema. Pitanje fonološkog odnosno morfonološkoga načina pisanja našlo se još 1883. pred Dalmatinskim saborom, gdje su se sukobila mišljenja Luke Zore i Mihovila Pavlinovića. Pavlinović je pretežno za »etimološki« pravopis, a Zore se zauzima za »fonetski«.⁶ Dok je prije Pavlinović bio donekle sklon »fonetskom« pisanju te očekivao da će Jugoslavenska akademija najbolje o tome presuditi, sada već sumnja da bi takav način bio najbolji. Pokazuje kako se Englezi i Francuzi služe etimološkim pisanjem, a od slavenskih jezika gotovo svi, posebno Rusi. Neki su napomenuli da nije potrebno baviti se takvim pitanjima s političkoga gledišta, ali upravo je političar, državnik Bismarck sâm pokazao da se i on mora uplesti u pravopisna pitanja njemačkoga jezika. Očito je pri tome Pavlinović mislio na odluku pruskog ministarstva prosvjete iz 1876. da konferencija znanstvenika uredi njemački pravopis kako bi se uklonile česte neujednačenosti i pravopisna samovolja u njemačkom školstvu. Kako se stručnjaci nisu mogli složiti, pisac W. Scheer predložio je da »pruska vlada ... dekretuje pravopis«.⁷

³ Tomo Maretić, *Fonetički ili etimologički? Vienac*, 1889, str. 712–718. i 729–734.

⁴ Vladimir Anić, Franjo Kuhač – Muzikolog u filologiji, *Filologija*, Zagreb, 1978, knj. 8, str. 19–27, cit. mjesto str. 27.

⁵ Mićo Delić, *Pogledi muzikologa Kuhača na jezično-pravopisnu reformu u Hrvatskoj 80-ih godina 19. stoljeća*, *Rasprave Zavoda za jezik*, Zagreb, 1984–1985, br. 10–11, str. 63–75.

⁶ *Narodni list*, 21. VII. 1883.

⁷ L. Mrazović, *Ob ustanovi hrvatskoga pravopisa*, *Vienac*, 1877, br. 11, 13–14.

U Dubrovniku (ali i u Dalmaciji općenito) to je pitanje bilo osjetljivo, pa je Kušar prikazao jedan i drugi način pisanja u istoj knjižici. Iako je bilo nastojanja da se u dalmatinsko školstvo što prije uvede »fonetski« način pisanja, ipak se ono uvodi tek onda pošto je ono uvedeno u školstvo u sjevernoj Hrvatskoj, u Bosni i Hercegovini i u Srbiji.

Prema izvještaju vladina povjerenika Strölla u dalmatinske se škole fonetski način pisanja uveo prema Brozovu *Hrvatskom pravopisu*.⁸ Po njemu će i M. Kušar urediti svoje čitanke.

Svjestan postojanja dvostrukih gledišta o pravopisnim načelima, Kušar je napisao svoje djelo osvrćući se i na fonološki i morfonološki način pisanja. Tako on u predgovoru svoje knjige govori najprije o Karadžićevu gledanju na to pitanje, pa o Gajevu, Kurelčevu, Jagićevu, napominjući kako je »polje pravopisne nauke ... bilo kod nas, tobože kao ništavno, prilično zapušteno tako da je dijelom ostalo još neiskrčeno a korov je posvuda obilato iznikao«. Pravopisne pogreške zato se, veli, nikome ne zamjeraju, ali tako nije u drugih kulturnih naroda. Tamo je sramota ako se pisac ogriješi o pravopisna pravila. Tako bi bilo potrebno da se i naš pravopis »svede na pravila i da se isprave netačnosti u pisanju pojedinih riječi, zatim da se sve to skupi u knjižicu koja bi se imala uvesti u učionice i koje bi trebalo da se svak drži u pisanju«. Takve knjige u nas nema, tek su se pojedini pisci u svojim gramatikama i drugim priložima usputno doticali toga pitanja.

Najpotpunije je, veli, obradena »nauka o fonetičkoj ortografiji«, Karadžić je prvi ustanovio pravila za taj pravopis, a potpunije je to prikazao Pero Budmani u svojoj knjizi *Gramatica della lingua serbo-croata (illirica)* godine 1867, dok je on, Kušar, u svojoj *Povijesti razvitka našega jezika hrvackoga ili srpskoga od najdavnijih vremena do danas* godine 1884. donio spomenuta pravila još opsežnije, a Stevo Čuturilo sastavio je posebnu knjižicu za školsku upotrebu.⁹

Ali sva ta pravila nisu bila ni tamo sasvim iscrpno prikazana, a ni u jednoj knjizi nije još pobliže pokazano kako bi trebalo pisati tuđe riječi u našem jeziku. Puristi književnog jezika (Bošković, Maretić, Živanović) dotaknuli su se u svome radu i pravopisa, pa su i »na tom polju iscupali gdjejekoju divlju travku«, a i M. Divković je u svojim *Oblicima* i u *Sintaksi* skupio dosta podataka za pravopisnu problematiku.

Još je manje obrađeno područje »etimologijske ortografije« jer postoji tek neodređeno pravilo »Pazi u pisanju na etimologiju riječi«. Ali ono je toliko općenito i elastično te je postalo uzrokom mnogim raznolikostima i nedosljednostima. Želja da učini red u našem pisanju te osobito da pruži svojim učenicima sredstvo kako bi mogli pravilno pisati, potaknula je Kušara da sastavi knjižicu kojom će upotpuniti praznine u našoj »pravopisnoj nauci«. Ona se odvojila od svih drugih priloga time što je skupio i iznio: sve skupne i pojedinačne riječi koje se pogrešno pišu ili koje se raznoliko pišu, zatim što je sav materijal uredio i sastavio na određena prosta pravila (i za fonološki i za morfonološki pravopis) i, napokon, što je ta pravila gradio na temelju radnja najboljih domaćih i stranih poznavalaca našega jezika (Kušar, str. XIV).

⁸ *Narodni list*, 1900, br. II, str. 13–14.

⁹ Stevo Čuturilo, rođen 26. VI. 1846. u Dabru u Lici. Položio je ispit za građanske škole iz jezika i povijesti u Zagrebu, pošto je završio realku i učiteljsku školu u Petrinji. Bio je učitelj, upravitelj građanske škole u Karlobagu. U Herceg–Novom 1876. postao je profesor u srpskoj pomorskoj školi na Orbini. Od 1904. bio je nastavnik i direktor u privatnim gimnazijama. – Pisao je mnoge udžbenike, osobito za osnovne škole. Usp. ČUTURILO, Stevo, S. Stanojević, *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka*, I. knj. A–H.

Mislim da je Kušar postupio objektivnije i taktičnije prikazujući i jedan i drugi način pisanja, što je Maretić djelomično zamjerio, zauzimajući se samo za fonološki pravopis i prigovorio Kušaru što se uopće osvrtao na morfonološki¹⁰. Jagić, naprotiv, vidi u prikazivanju obaju načina pisanja autorovu objektivnost i širinu, jedino primjećuje da je Kušar izlaganja trebao započeti prikazom etimologijske problematike, jer je ona starija, a onda tek fonološke (*Archiv*, 13, 1901, 280). Posebno se zauzeo Kušar i za Daničićeve znakove za glasove *lj, nj, đ, dž* (l, ŋ, đ, ğ). Sâm Novaković je u *Ocjeni Oглеda Rječnika Daničićeva* nazvao onaj rad Daničićev »završetak udešavanja latinice za naše potrebe«.

II.

Svoju knjižicu podijelio je Kušar na dva velika dijela: s obzirom na fonološka i morfonološka pitanja na dio »Nauka o fonetičkom i etimologijskom pravopisu« te »Općenitu ortografsku nauku«.

O prvoj problematici raspravlja u poglavljima:

- I. Prilagođivanje suglasnih po svojoj naravi tvrdoj i mekoj.
- II. Prilagođivanje suglasnih *s* i *z* ispred *č* i *ć, ğ* i *đ, l* i *ń*.
- III. Premučavanje suglasnih.
- IV. Prilagođivanje suglasnoga *č* ispred *t* i *c*.
- V. Preučešavanje grupâ *ts* i *ds, tš* i *dš*.
- VI. Vokalizovanje glasa *l*.
- VII. Pravilo o nepostojanom *a* u deklinaciji.
- VIII. Eufonijsko izgovaranje: 1. grupâ *čc, čk* i *ćs* 2. *ćn* i *ćń* 3. *zr* i *žr*.
- IX. Pravila za pisanje tuđih riječi.

Kušar u svome djelu ne fiksira tek uobičajeni način pisanja fonološkim pravopisom, nego i kao fonetičar prelazi granice fonetike kako ju je bio zamislio Karadžić, što je vidljivo već i po dijelu naslova u knjizi, gdje govori o *hrvackom jeziku* (ne *hrvatskom*),¹¹ uostalom kao i P. Budmani prije njega. Donosi i različite jezično-psihološke osobitosti, što je razumljivo ako se raspravlja o teoretskim fonetskim pitanji-

¹⁰ Tomo Maretić, Književna obznana, *Vienac*, 1889, br. 27. Već u 26. broju, govoreći o pripovijetki »Posljednja grofica«, u prijevodu Mije Medića, koja je objavljena u *Zemunu* 1889. i paralelno o Kušarovoj *Nauci o pravopisu*, Maretić ističe kako su oba pisca uvjereni u pravilnost fonološkoga pristupa te da su pristaje Karadžićeva jezika i pravopisa, pa raspravlja o pojmu *uvjerenje*: »Zlatna je to riječ *uvjerenje*! Ona je dostojanje rijetkih ljudi, koji se ne žacaju muke da pravo ispituju i presude razloge koje stvari i da pristanu uz ono, što im njihov razum ... veli da je bolje i pametnije ... Pomislimo samo, kako malo ima ljudi, koji u politici imaju posve samostalno mnijenje! ... Isto je tako i s jezičnijem pitanjima osobito u narodu, kakav je hrvatski, koji se, možemo reći, istom juče počeo baviti naukom ... Za to je posve prirodan pojav, da nam je jezik, stil i pravopis do zla boga rgjav, a sve to troje, rjeje može izvući samo nauka i opet nauka ... već je ljuča žalost, što ima ljudi koji misle, da Hrvatima ne treba slušati filologa jer je sadašnji hrvatski jezik i pravopis ... vrlo dobar te ni jednomu ni drugomu ne treba nikakve promjene. Gdjejeki ljudi milujući današnje naše varvarstvo jezično i pravopisno gledaju da se doviju kakvijem takvijem razlozima, iz kojijeh tobože izlazi, da ne treba slušati Vuka i Daničića. I to im se čini prirodno, dakle i razumljivo, ali što ćemo reći o takvijem delijama, koji ni malo ne pitaju ni za kakve ... razloge, već da bi pokazali svoju mržnju na filologe, pljuju na nju, jer što je drugo nego pljuvanje jadno ono piskaranje protiv filologa po kojekakvijem novinama!« *Vienac*, 1889, br. 26, str. 444.

¹¹ Usp. »Neke primjedbe Vukovu pravopisu«. Uz dodatnu zvjezdicu Kušar u bilješci veli: »Ova se rasprava ima smatrati kao prilog mojoj 'Nauci o pravopisu' što je nedavno ugledala svjetlost. Isporedi u istoj V. poglavje.«

ma, ali što je manje prikladno za praktične zaključke i upotrebu knjige u praksi. U bilješkama osvrće se na dijalektalnu situaciju pojedinih pojava i daje svoj sud o njihovoj pravilnosti, o mogućnosti da se preporuča za upotrebu ili ne.

Tako, na primjer, u drugom navedenom paragrafu, u primjedbi sitnijim slovima, napominje kako se u hercegovačkom dijalektu palataliziraju *s* i *z* ispred *ʃ* katkad i u složenih riječi, npr. *šjubiti*, *ražjutiti se*. Ali kako se javljaju i oblici *šjubiti*, *ražjutiti se*, smatra da bi bilo ugodnije ostati pri ovima posljednjim »da ne udarimo u skrajnost, a koji su točni i po etimološkom pravopisu« (str. 7).

U trećem paragrafu, na primjer, u primjedbi sitnijim slovima napominje kako ima u književnom jeziku nekih riječi u kojima dolaze grupe *dc*, *dč*, *dć* pa se ono *d* ne bi moglo izostaviti bez opasnosti o jasnoći. To su riječi složene sa *nad* i *pod*: *nadcestar*, *podcrtati*, *nadžasnik*, *nadžovječji*, *podčasnik*, *podčiniti*, *nadžutan*.

Već je rečeno kako je Kušar stroži fonetičar od Karadžića, kojemu se u petom paragrafu čudi zbog nedosljednosti kada upotrebljava *ts* i *ds*, *iš* i *dš*.¹² Time, – veli Kušar – Karadžić odstupa od načela da treba pisati po izgovoru. Dajući posebna pravila za različite slučajeve traži pisanje: *bracki*, *gracki*, *hrvacki*, a kada bi iza *c* trebalo da stoji *t*, tada mjesto *ct* treba pisati *st*: *brastvo*, *gospotvo*.

U osmom paragrafu osvrće se na nekoliko pojava što se javljaju u pojedinim narodnim govorima, pa tako govori da glas *ć* ispred *c*, *k*, *s* prelazi veoma često u *j* »jer se tako slađe izgovara«: *noćca*, *žećca* – *nojca*, *žejca*, mjesto *voćka*, *kućkar* (kućno prase) – *vojka*, *kujkar*.

Vrlo su opsežna pravila za pisanje tuđih riječi, koje je Kušar prvi u nas sustavno obradio, što posebno s ponosom ističe.

Prelazeći zatim na »općenitu ortografsku nauku« (B) dijeli je najprije na a) općenitu ortografiju glasova, koja obuhvaća ova pitanja:

X. Zamjena staroslavenskoga glasa *Ѣ*.

XI. Kad ćeš pisati *ć* a kada *č*?

XII. Kad ćeš pisati *tj* (umjesto *ć*), kada *dj* (mjesto *đ*)?

XIII. Kad ćeš pisati *št* (mjesto *šč* ili *šč*), kada *žd* (mjesto *žd*)?

XIV. Pravilno pisanje glasa *h*.

XV. Kad ćeš pisati eufonijsko *l* (mjesto *j*) iza labijalnih suglasnih (*p*, *b*, *v*, *m*)?

XVI. Hoćeš li pisati u pojedinim riječima *er*, *ar* ili samo *r*?

XVII. Treba li da pišeš u pojedinim riječima: 1. *t* ili *ć*, 2. *d* ili *đ*, 3. *l* ili *ʃ*, 4. *n* ili *ń*, 5. *s* ili *š*, 6. *z* ili *ž*, 7. *c* ili *č*, 8. *n* ili *ń*, 9. *ń* ili *ʃ*, 10. *n*, *ń*, ili *m*, 11. *m* ili *v*, 12. *a* ili *o*, *a* ili *e*, *o* ili *e* ili *i*, *i* ili *u*?

XVIII. Premučavanje glasova: *v*, *t*, *d*, *p*, *k*, *l*, *g*, *j*, *i* u pojedinim riječima.

¹² Na kraju rasprave Kušar rezimira svoja izlaganja te veli: »sada ako na temelju ovoga što smo dosad raspravljali sastavimo pravila kako se u našem književnom jeziku imadu pisati po fonetičkoj ortografiji grupe *t* – *s*, *d* – *dž*, zatim *iš* – *dš* i *dž*, vidjećemo da se slažu potpuno s onima te sam ja utvrdio u poglavlju V. moje 'Nauke o pravopisu', biva 1. kod *složenih riječi* gdje se nije uobičajilo da se premuži *t* ili *d*, ili da se umetne eufonijsko samoglasno, ostaje *ts* (za *ds*) *dz*, *iš* (za *dš*) i *dž* nepromijenjeno, n. pr. *potjsjesti* (za *podjsjesti*), *nazirati*, *otšiti* (za *odšiti*), *nadživjeti*, dok 2. kod *izvedenih riječi* *ts* (za *ts* i *ds*) slijeva se u *c*, n. pr. *bracki* (od *bratski*), *gospocki* (od *gospodski*), a 3. kad bi iza *c* imalo doći još *t*, tad od *c* biva *s*, n. pr. *brastvo* od *bractvo* (za *bratstvo*), *gospotvo* od *gospoctvo* (za *gospodstvo*), a od *č* biva *š*, n. pr. *hrvaština* od *hrvaćtina* (za *hrvaština*), *gospoština* od *gospoćtina* (za *gospodština*).

b) Ortografija znakova i drugih grafičnih sredstava

XIX. Kad se meće naglasak na naše riječi?

XX. Kada se spojnikom (-) vežu zajedno pojedini dijelovi u složenih riječi a razdvajaju slogovi u prostih?

XXI. Kada se složene riječi pišu zajedno, a kada odvojeno?

XXII. Kada se riječi pišu s velikim slovom?

U vezi s refleksom glasa *jat*, u 10. poglavlju Kušar upozorava kako Hrvati katkada pišu pogrešno *prevejanac*, *ovejanac* (po ekavskom) mjesto pravilnoga *previjanac*, *ovijanac*, zatim ističe da ne valja: htjeo, omiljeo, sjco, uspjeo, željeo, već *htio*, *omilio*, *sio*, *uspio*, *želio*. Problem pisanja *ije*, *je*, *e* i *i* mnogo mu je složeniji nego što bi se pretpostavljalo te je zato Kušar ekscerpirao Karadžićev rječnik, Rječnik JAZU, radove Daničićeve i Pavićeve o akcentuaciji, Leskienovu radnju o kvantiteti, koja mu je uvelike pomogla da utvrdi pravila za pisanje riječi »s istim nastavkom i da osijećem kako bi se imale pisati pojedine kovanice književnog jezika (koje sam skupio ponajviše od Šuleka, Filipovića i Parčića, izostavivši dakako one koje su neumjesno skovane)« (str. 38).

Ne treba upotrebljavati u književnom jeziku riječi *opšti*, *opština*, *opštinstvo*, *sveštenik*, *sveštenstvo* jer su to staroslavenski oblici, a jedino se mogu upotrebljavati ove: *osveštati*, *preosvešten* jer se *osvećati* i *preosvećen* nigdje ne govori. Jednako je tako, veli, dobro i *sušti*, *suština* jer su postale narodne riječi, premda ono *št* stoji mjesto *ć*.

Iako u našem jeziku, onako kao i u španjolskome, nastaje upotrebom glasa *h* »osobita ljepota i dostojanstvo«, ipak oni koji pišu i izgovaraju često ga izostavljaju tamo gdje se nalazilo od starine, a pišu ga, naprotiv, tamo gdje ga nije bilo. Međutim, pored običajne upotrebe fonema *h* Kušar traži njegovu upotrebu i u riječima *bahnuti*, *zblehnuti*, *gruhnuti*, *truhnuti*. Bolji mu je oblik *svih* (a ne *sviju*).

Mjesto *ići* smatra da je pravilnije *iti*, kako se u pojedinim krajevima i govori: *iziti*, *naditi*, *naiti*, *obiti*, *oditi* (i *otiti*), *poditi*, *prevaziti*, *raziti se*, *siti*, *uniti*, *uziti*, ali treba upotrebljavati: *naći* (jer je postalo od *naiti* – *najti* – *natji* – *naći*), *poći*, *priječji*, *proći*, *ući*, *zaći*. Nije *prisućan*, *otsućan* nego prisutan, odsutan (prema staroslavenskom), ali ni *prisućan*, *otsućan* nisu narodne riječi, već *prisućan* narod kaže *nazoćan*, a *biti nazoćan* za *prisustvovati* (str. 65).

Traži pisanje *Zriński*, a ne *Zrinski*, dopušta oblike *djetinški*, *djetinstvo* i *djetinski*, *djetinstvo*, *neki*, *nekakav*, *nekada*, *nekuda* i *neki*, *nekakav*, *nekada*, *nekuda* s napomenom da likovi sa *ñ* djeluju »narodnije«, a ovaj drugi način izgovora i pisanja »kao da podjeljuje jeziku veću krepčinu« (str. 66).

Zauzima se za pisanje likova *tačka*, *tačnost*, *tačno* prema taknuti, a ne prema ruskom *toćan*, *toćka*; zatim *sezati se*, *dosezati*, *prisezati*, a ne *sizati se*, *dosizati*, *prisizati* (str. 69).

Smatra da se prema fonološkom pravopisu piše: *ko* mjesto *tko*, zatim *kanica* pored *tkanica*, ali samo *tkati*, jer se samo tako i izgovara, napokon piše se: *čela*, *sovati*, *šenica* i *tica* pored *pčela*, *psovati*, *pšenica* i *ptica* (str. 70).

Traži razlikovanje neodređene zamjenice ili adverb: *kogod*, *kogagod*, *gdjegod*, *doklegod* od odjelitog pisanja *ko god*, *koga god*, *gdje god*, *dokle god* (str. 79).

Prema instrumentalu jednine *mladjem*, *svojijem*, genitivu množine *mladjih*, *svojijeh*, *svojijem(a)* predlaže da se u književnom jeziku u takvim slučajevima ipak radije piše *i*, navodeći za to tri razloga: oblici *s* i *i* nisu samo ikavski, nego i ekavski i dolaze u književnom jeziku Zagrebačke filološke škole i u jeziku istočnih Srba, oblici *s* *ije* smatra razvučenim i zbog češće upotrebe pridjeva i zamjenica dosta nespret-

nim i uhu nezgodnim, npr. ovijem, mojijem dobrijem prijateljima, napokon: oblicima *s i* postizava se veća jasnoća u jeziku, oblicima *s i* razlikuje se pozitiv *zdravih, zdravim* od komparativa *zdravijih, zdravijim*, a prema onima *s ije* oboje se kaže jednako: *zdravijeh, zdravijem*.

Već sam napomenuo da traži stegnuti futur I *ćuću*, (ali *ja ću čuti*), ali ako je u infinitivu nastavak *-ći* ili ako je ispred *ti* još *s*, pogotovu ako je ispred *s* još *p* ili *v*, ostaju oba oblika razdvojena, pa se *i* od infinitiva ne gubi, npr. *reći ću, vesti ću, vesti ćeš* (ali piše se i *vešću, vešćeš, grepsti ću, grepsti ćeš*), ne: *grepšću, grepšćeš*.

III.

Maretić¹³ na više mjesta citira misli iz Kušarove knjižice, hvaleći njegovu marljivost i iscrpnost, npr. s obzirom na refleks glasa *jat*. Hvali i to što pisac raspravlja kada se meće naglasak na naše riječi, pa kada se vezuju pojedini dijelovi u složenim riječima, kako se razdvajaju slogovi u prostim, zatim kada se složene riječi pišu zajedno, a kada odvojeno, te kada se riječi pišu velikim slovom. Ipak je nezadovoljan što Kušar daje pravila ne samo za fonološki nego i za »etimološki« način pisanja. Draže bi mu bilo da je pisac razložio pravila samo za fonološki način pisanja, a »etimološki« ostavio na miru. Kušar govori da je za naš jezik bolji fonološki način, pa bi prema tome njegova knjiga trebala biti udešena tako da ona »od početka do kraja bude neprekidan niz dokaza o prednosti fonetike. Tijem bi načinom prije obratio kojega etimologa na fonetiku nego li će mu ovako poći za rukom. Mnogi će etimolog, koji primi u ruke Kušarovu knjigu, reći: etimologički je pravopis dobar i zgodan za naš jezik, dok eno i veliki pristaša fonetike, kakav je g. Kušar, njemu jednako pravila kroji kao i fonetičkom pravopisu.« Maretić je uvjeren da je sâm Kušar često osjetio teškoću svoga položaja, jer je često morao konstatirati kako »etimološki« pravopis svaki čas mora praviti koncesije fonetskom pravopisu. Više bi bilo smisla da je Kušar postavljao pravila za strogi etimološki pravopis kakav je Kurelčev, pa bi se tada moglo govoriti barem o dosljednosti, a ovako je Kušar »iskazao malu uslugu etimolozima zagrebačke škole, jer bi po njegovu predlaganju pravopis zagrebačke škole bio još šareniji i nekonzekventniji nego li je sada.« Uz ostalo, predbacuje Kušaru što osuđuje lik *varvarin, vizantijski, Jevrejini*, što se protivi oblicima *zdravijeh, zdravijem* mjesto *zdravih, zdravim*, što smatra da nije dobro *sveštenik, sveštenstvo*. U bilješci svoga članka osuđuje stav don Ive Prodana koji na pravopis gleda s gledišta političkoga a ne strogo znanstvenoga.

Na Kušarovu se knjižicu osvrnuo i Vatroslav Jagić.¹⁴ Napominje kako se Kušar ne zadovoljava time da učvrsti takav način pisanja koji se uobičajio, nego daje mnoge prijedloge kako bi se dosljednije pisalo fonološki i etimološki, pa djelo predstavlja zapravo kompliciran ortografski savjetnik. Kušar kao fonetičar prelazi granice fonetike kakvu je dao Karadžić, što se može vidjeti i po naslovu knjižice u kojoj, kao i Pero Budmani, piše *hrvacki* a ne *hrvatski*, kako se pisalo prema Karadžićevoj preporuci. Kušar donosi i različite jezično-psihološke finese, što se može odobriti samo ako je

¹³ Tomo Maretić, Književna smotra, *Vienac*, 1889, br. 27.

¹⁴ Vatroslav Jagić, Nauka o pravopisu jezika hrvatskoga ili srpskoga ... sastavio ... Marcel Kušar, *Archiv für slavische Philologie*, 1891, sv. 13, str. 279–281.

riječ o teoretskim raspravljanjima, ali ako iza toga slijede neki praktični zaključci za određene promjene u ortografiji, tada bi trebalo pisca osuditi. Jagić veli dalje da cijeni nedosljednost Karadžićevu i Daničićevu i nalazi više praktičnoga smisla u njih nego u glasovno-psihološkim konzekvencijama Kušarovim. Filolozi bi trebali da se ugledaju u postupke svojih kolega u velikim zapadnim i istočnoevropskim književnostima, te da imaju nešto više obzira i prema nefilološkoj publici za koju pišu.

Govoreći o zamjeni staroga glasa *jat* u hrvatskom jeziku i o potrebi da se prikupe sve riječi u kojima je on u književnom jeziku zamijenjen, Kušar napominje da se on latio te teške zadaće te »ispovijeda« kako se mnogo namučio dok mu je pošlo za rukom da ta pitanja povoljno riješi.

Mogli bismo ustvrditi, s druge strane, uzimajući iste Kušarove riječi, da se i čitalac mora dosta ozbiljno pomučiti ako želi s uspjehom pratiti izlaganje autorovo koje je vrlo opsežno, ali i zamorno i nedovoljno pregledno. Nije stoga čudno što je takav teški način piščeva izlaganja upao u oči i prof. Rešetar¹⁵, koji mu predbacuje suviše učeno razglabanje i nepotrebnu razvučenost, dok mu se Brozov način izlaganja čini, s pravom, lakšim i prihvatljivijim te će steći simpatije i širih krugova za novi pravopis nego što je to uspjelo Kušaru kad je izdao svoju knjižicu koja je mogla i zastrašiti i odbijati svojim pretjeranim znanstvenim raspravljanjima, a osim toga nedostaje joj i popis riječi na kraju knjige. To je zapazio i V. Jagić u svojoj kratkoj recenziji Kušarova djela. Inače je Rešetar u pojedinim pogledima bliži Kušaru nego Brozu, npr. s obzirom na stegnuti futur u Kušara, s obzirom na neasimilaciju *ds* u *ts*, *dš* u *tš*, što provodi Kušar, prigovarajući pri tome Karadžiću zbog njegove nedosljednosti, itd. Tako Rešetar ne odobrava da se odstupa od dosljedne fonetičnosti zbog lakšega izgovora, jer bismo u tom slučaju, prema oštrom Rešetaru, mogli odbaciti fonološki sustav u cjelini. Čini se, dakle, da je on u pojedinim pitanjima strože fonologije bliži Kušaru, samo mu je djelo Brozovo kao cjelina ipak preglednije i prihvatljivije.

Tako se Rešetaru ne sviđa što Broz nije prihvatio stegnuti futur I, dok ga Kušar prihvaća uz neznatna odstupanja. Ali, tu treba razlikovati dvoje: s obzirom na preglednost i didaktičnu upotrebu (»sastavio za učeničku i privatnu potrebu«) i s obzirom na kvalitetu pojedinih rješenja što ih donosi u svojem pomno sastavljenom djelu u kojemu ima mnogo i zanimljivih, ali i nepotrebnih, digresija, dijalektalnih eskurzija i povijesnih komparacija. Knjiga doista nije pregledna ni laka za razumijevanje, pogotovu ne za učenike, a i pojedina tumačenja više idu u fonetska istraživanja nego u praktične pravopisne savjete.

IV.

Osvrnemo li se na kraju općenito na sadržaj i značenje Kušarove knjige, možemo utvrditi da sadržava mnoge korisne pouke te je u svojoj recenziji Jagić toplo preporučuje svim Hrvatima i Srbima koji pišu latiničnim slovima. Kada bi se naša književnost mogla uspoređivati s ruskom, trebalo bi to Kušarovo djelo proširiti u tisuću primjeraka u sve južnoslavenske zemlje, slično kao što je to bio slučaj s pravopisom ruskoga akademika Grotta.

¹⁵ Milan Rešetar, Broz I. Hrvatski pravopis, Zagreb, 1892. Referat. *Archiv für slavische Philologie*, 1893.

Djelo dakle nema tek retrospektivno značenje, nego želi biti pravopisnim savjetnikom. Pri tome je pisac dovoljno nepristran te se obazire jednako na oba načina pisanja, iako on osobno daje prednost fonološkom smjeru. Ističe i misao da sljedbenici fonološkoga načina pisanja nikako nisu međusobno jedinstveni jer i njih možemo podijeliti u umjerene i radikalne, slično kao i pristaše morfonološkoga pisanja. Tako Kušara možemo ubrojiti u radikalnog fonologa koji nadilazi Karadžićeve postavke.

Treba se podsjetiti – a to smo ovdje već spomenuli – kako, poput Jagića, racionalno, s mjerom i s osjećajem za konkretne povijesne datosti u tim pitanjima raspravlja i Vjekoslav Klaić, koji signalizira da u Dalmaciji ne treba požurivati s uvođenjem fonološkoga pravopisa, iako je sâm načelno za njega. A umjeren je u tome zato što bi se naglim uvođenjem fonološkoga pravopisa u Dalmaciji mogao stvoriti kaos u zemlji gdje se tek, tako reći, jučer počelo u školama poučavati narodnim jezikom. Slično i dalekovidno, poput Jagića, pretpostavlja da bi u slučaju ukidanja morfonološkoga pravopisa, nastao problem koji bi se sastojao u pitanju: a kojim bi se tipom fonološkoga pravopisa imalo pisati kada postoji više nijansa (*Vienac*, 1889, 33).

Vidimo dakle kako su u načelu realisti i Marcel Kušar i Vjekoslav Klaić i Vatroslav Jagić koji problemu izbora fonologije i morfonologije pristupaju s osjećajem konkretne stvarnosti, za što tada nije imao dovoljno sluha i smisla Tomo Maretić koji Kušaru, pretjerano i bez smisla za povijesne datosti određenoga trenutka, prigovara što se u svojoj knjizi uopće obazire na morfonološki način pisanja.¹⁶

Iako Kušarovo djelo nije izvršilo onakav utjecaj kao *Hrvatski pravopis* Ivana Broza godine 1892, ipak je i ono na određen način, po vlastitu Brozovu priznanju, mnogo pomoglo autoru kada je sastavljao svoj pravopisni priručnik, koji je postao osnovom za gotovo stogodišnju hrvatsku pravopisnu praksu (poslije u izdanju Dragutina Boranića).

SAŽETAK

Zlatko Vince, sveučilišni profesor u mirovini, Zagreb
UDK 801.1: 808.62 (091), izvorni znanstveni članak,
primljen 26. veljače 1991, prihvaćen za tisak 14. ožujka 1991.

Position and Significance of Kušar's book *Nauka o pravopisu jezika hrvackoga ili srpskoga*
Orthography of the Croatian or Serbian Language

The author analyzes Kušar's approach to the phonological and morphonological orthography, discussing the contemporary reception of the book and its influence on later Croatian orthographies (by Broz and Boranić).

¹⁶ Poslije je, međutim, Maretić znatno promijenio svoje poglede na pravopisnu gramatiku. Usp.: »Ne treba se čuditi što se dva naša vrsna stručnjaka u koječemu razilaze, treba uzeti na um, da je sve u pravopisu relativno i subjektivno, t. j. mi nemamo apsolutnoga mjerila po kojem bismo mogli oseći, šta je bolje ili gore, dali na pr. 'slatko' ili 'sladko', – 'zato' ili 'za to', – 'jugoslavenska akademija' ili 'Jugoslavenska Akademija', itd. Kad se u pravopisu slože ili svi pisci ili bar većine pisaca, onda se uzima da je ono dobro i pravilno. Tako je bilo kod drugih naroda, pa će biti i u nas.« *Jezični savjetnik*, 1924, str. XXX.